

Jazyk jako jeden z rysů identity u české menšiny v Chorvatsku¹

Menšinové jazyky a kultury, které byly ještě na začátku druhé poloviny 20. století vnímány jako „problém“ a později (v souvislosti s problematikou lidských práv) jako „základní právo“ svobodného člověka na sebevyjádření, jsou v současnosti většinou vnímány a označovány za zdroj inspirace a za kulturní dědictví a bohatství lidstva. Různorodost národů, jazyků a kultur jsou dnes vnímány jako součást ekologie životního prostředí a součást biodiverzity, čili něco, co k danému prostředí neodmyslitelně patří a dotváří to charakter daného území a obyvatel zde žijících. Přitom se tato obrovská změna ve vnímání dané skutečnosti udála za sotva pět desítek let.

Přestože se ale vnímání etnicity posunulo od koncepce „buď – anebo“ (čili od takového přístupu k etnicitě, podle kterého mohl člověk patřit buďto k jedné etnické pospolitosti nebo k druhé, ale nemohl patřit ke dvěma nebo více pospolitostem zároveň, neexistovala střední cesta) ke koncepci „nejen – ale i“ (čili koncepci liberální, multikulturalistické, která podporuje identifikaci jedince s různými skupinami současně), je otázkou, jestli je toto vnímání pro udržení se jednotlivých jazykových a kulturních společenství skutečně přínosem, tedy jestli nedojde k jejich postupnému slévání, ztrátám rozdílů mezi nimi, které se mohou tímto liberálním postojem urychlit. Slovy Leoše Šatavy: „Koexistence a míšení etnik, „kulturní pluralismus“, je pravděpodobně cestou, po níž v budoucnosti půjde velká část lidstva. Tento trend bývá většinou pokládán za pozitivní a obohacující. Logickým důsledkem dvou- či multikulturalnosti je však i zvýšená prostupnost, zamlžení či úplná ztráta etnodiferencujících hranic a kultur. Pokud se určité etnikum zcela vzdá vlastního sebevymezení, přemění se (pokud zcela nezanikne) spíše na „hobby“ skupiny zájemců o jazyk a tradice, ne nepodobnou klubu esperantistů či zájmovým spolkům.“ (Šatava 2005: 8)

Jak tomuto slévání zabránit anebo ho přinejmenším zpomalit? Jaké vlivy působí na udržení identity etnické skupiny? A co si vlastně pod pojmem identita představit?

Identita člověka je těžko definovatelný jev, její vymezení je velice složité vzhledem ke komplexnosti problematiky. Snaží se o to odborníci z různých úhlů pohledů, např. v rámci vývojové a sociální psychologie, sociologie, sociální pedagogiky, sociolingvistiky i pragmalingvistiky. Někdy se rozlišuje identita osobní, sociální neboli společenská, kulturní, politická, jazyková, profesní aj. Janíková uvádí, že „v obecné rovině je možné chápat identitu jedince jako amalgám osobních (individuálních) a sociálních (kolektivních) aspektů. Identitu tak lze označit jako hluboký pocit vlastní totožnosti založený na prožívání vlastní kontinuity, tedy jakým člověkem jsem a čím se liším od druhých.“ (Janíková 2016: 29) Obsahem identity jsou jedincovy vztahy s okolím, které ovlivňují a formují jeho osobnost a vědomí. Tyto vztahy se mohou v průběhu života měnit a takto se může proměňovat i identita – jde tedy o jev, který se vyvíjí v průběhu celého života a do určité míry je to tudíž jev nestabilní.

Identita se vyvíjí vždy v konkrétním sociálním a kulturním kontextu. Jedinec v průběhu života vstupuje do různých sociálních rolí a s různými rolemi se ztotožňuje, může tak mít také různé identity (někdy jsou označovány jako identity parciální²). Identita jedince je pak souhrnem těchto dílčích identit. Anebo ještě jinými slovy: identita je sebeobrazem jedince – odráží, jak jedinec vidí sebe sama.

¹ Tento výstup vznikl v rámci projektu „Jazyk příslušníků české národnostní menšiny v Chorvatsku“, č. 191215, řešeného v letech 2015-2016 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Grantové agentury UK.

² Viz např. Jandourek, J. (2001). *Sociologický slovník*. Praha: Portál.

Svět kolem nás poznáváme a osvojujeme si ho prizmatem jednoho jazyka (nebo více jazyků) a kultury (kultur), které nás dále v interakci s naším okolím formují (prostřednictvím jazyka se dostáváme do interakcí, dozvídáme se, co od nás společnost očekává, ujišťujeme se, kdo jsme, vytváříme si obraz sebe sama). Jazyk se tak stává pro identitu konstitutivním a je proto označován za jeden z jejích hlavních rysů. Vliv na identitu jedince samozřejmě nemá pouze jeho první jazyk, ale i všechny další jazyky, které si v průběhu života osvojuje a jejichž prostřednictvím se dostává do nových interakcí s okolím a poznává nové hodnoty a kultury, neboť s každým dalším jazykem a jeho kulturou tyto procesy nabývají na nové kvalitě.³ Někteří lidé se tak cíleně učí další jazyky, aby si rozšířili svou identitu, zatímco jiní se užívání dalších jazyků vědomě vyhýbají – mateřský jazyk je pro ně útočištěm (ale zároveň také vězením) a užívání dalších jazyků pro ně představuje ohrožení jejich identity. Příslušníci národnostních menšiny ale většinou ovládají dva jazyky už od malička, aniž by si mohli sami vybrat, zda chtějí žít s více jazyky nebo ne.

Jazyk jako společenský fenomén má dvě základní funkce: komunikační a identifikační. Jedinec se užitím některého jazyka jeho prostřednictvím chtěně nebo nechtěně identifikuje s určitou skupinou. „Podle Bühlera působí jazyk mj. jako určitý „signál“ (Když mluvím, ukazuji ti, kdo jsem.) a zároveň jako „apel“ (Říkám ti pomocí upořádání své řeči, jak tě nyní a zde hodnotím, ty mně ukazuješ, za koho mne považuješ).“ (Jeníková 2016: 33) Zároveň ale může při formování identity hrát důležitou roli komunikační kompetence jedince: to, co jedinec umí, má poté vliv na to, jak je okolím vnímán a jak vnímá sám sebe.

S identitou jednotlivce má mnohé styčné rysy i identita skupiny, také zde hrají roli rysy, které danou skupinu charakterizují a zároveň ji odlišují od dalších skupin: jazyk, společné rituály (zvyky) a styl života. Např. etnická skupina je založena na přesvědčení jejích členů, že mají společný původ, etnické, náboženské nebo jazykové rysy, kterými se odlišují od zbytku obyvatelstva. Zejména v evropském kontextu bývá jako hlavní rys etnicity a zároveň i jako kulturní kapitál dané etnické skupiny vnímán jazyk, „je nejvýznamnějším rysem kulturních rozdílů a může se stát i nejdůležitějším symbolem etnické identity, a to dokonce i tehdy, když není užíván aktivně. Zároveň je symbolem etnické identity i v rámci rodiny, kterým je zdůrazňována etnická odlišnost.“ (Blažić – Rončević – Šepić, 2007: 53)

Mnozí příslušníci etnických skupin necítí potřebu zdůrazňovat svou jazykovou odlišnost, nebo se za tu odlišnost dokonce stydí. Nejčastěji přijímají národnostní vědomí většinového obyvatelstva, v jehož prostředí žijí, přijímají jeho spisovný jazyk a běžně jsou pak dvojjazyční nebo i vícejazyční. Menšinový jazyk je pak vystaven neustálému vlivu jazyka většinového (dokonce i tehdy, kdy většinové obyvatelstvo nemá asimilační úmysly). Samotní jedinci z národnostních menšin se pak ale často potýkají s pocitem určité rozpolcenosti své identity, protože by si rádi udrželi svou původní identitu, ale zároveň se přijímáním jazyka a způsobu života většiny své původní identity zříkají.

Jaké jsou tedy faktory, které v etnických skupinách působí na udržení identity a jejího základního rysu – jazyka?

Tradičně jsou jako tyto faktory uváděny:

- administrativně-právní status a zajištění práv menšinového jazyka na daném území,
- rodina (mezigenerační přenášení jazyka v rámci rodiny),
- menšinové školství (na všech úrovních vzdělávání od mateřských škol po studium na vysokých školách),
- zpravodajství a publicistika v menšinovém jazyce,
- náboženství,

³ Kladný postoj k multikulturalismu v dnešní Evropě se mj. odráží v podporování rozvoje mnohojazyčnosti jedinců, např. tím, že si žák již během povinné školní docházky má osvojit více než jeden cizí jazyk (viz Janíková 2016).

- kulturní činnost a další.

Na základě dvou výzkumů, prováděných v rodinách příslušníků české menšiny v Chorvatsku v posledních pěti letech, jsme se vedle těchto obvykle uváděných faktorů, které všechny ve větší nebo menší míře působí také ve jmenované menšině, pokusili vysledovat také další faktory, které působily na zkoumané rodiny a jejich udržení jazyka anebo jazykový posun od menšinového jazyka k většinovému.

1. Životní partner

Jako nejvýraznější faktor, který působí na mezigenerační přenášení jazyka ve zkoumaných rodinách, se jeví volba životního partnera. Je to faktor, který působí oběma směry: směrem k udržení jazyka a jeho posílení v rodině i směrem k jazykovému posunu od menšinového jazyka k většinovému. Příklady:

V první zkoumané rodině si matka Češka vzala manžela Chorvata, s nímž celý život komunikuje převážně chorvatsky a takto oba rodiče komunikují i se svými dvěma syny. Oba synové si ale následně za své partnerky vybrali Češky, s nimiž komunikují česky. Příchodem českých nevěst do rodiny se posílila komunikace v češtině nejen u obou synů, ale převážně česky začala komunikovat celá rodina, včetně rodičů.

V druhé zkoumané rodině si syn a dcera českých rodičů, s nimiž do té doby komunikovali pouze česky, našli partnery Chorvaty. Dcera, byť s manželem komunikovala chorvatsky, se snažila zpočátku mluvit česky aspoň na své děti. U prvních dvou dětí se jí to poměrně dařilo, u druhých dvou ale od češtiny zcela upustila a rodina nyní komunikuje výhradně chorvatsky s tím, že další děti se už česky nenaučily a nejsou ani zapojené do akcí v české menšině. Syn se svojí partnerkou také komunikuje chorvatsky, ale jeho manželka – Chorvatka – se nadchla pro české zvyky, aktivně se zapojila do místní České besedy a učí se česky. Přestože sama s jejich dětmi komunikuje chorvatsky, podporuje manžela a jeho rodiče v tom, aby s dětmi komunikovali česky a aby se děti zapojily do činnosti českého spolku – děti tudíž mluví česky.

Smíšená manželství jsou v menšině, která se neuzavírá do sebe a neizoluje od většinového obyvatelstva (jako je tomu v české menšině v Chorvatsku), poměrně rozšířeným jevem, který ale v mnoha případech vede k tomu, že se v rodině už nepřenáší mateřský jazyk na další generaci, neboť se jazyk komunikace v rodině podřizuje monolingvnímu členovi rodiny. V odborné literatuře jsou smíšená manželství někdy dokonce uváděna za příklad účinné, a přitom nejméně agresivní podoby asimilace menšinové skupiny (viz např. Blažic – Rončević – Šepić, 2007: 53). I když by bylo možné předpokládat, že vzhledem k tomu, že matky se většinou více věnují výchově dětí a tráví s nimi více času, v rodině se budou menšinový jazyk a kultura přenášet především prostřednictvím matky, a otec může nebo nemusí tyto snahy podpořit – i z uvedených příkladů je patrné, že to není pravidlem. Zda děti budou následovat identitu otce nebo matky nakonec záleží především na samotných dětech, jejich volbě a postoji ke kultuře, jazyku a etnické příslušnosti rodičů. Smíšená manželství totiž často nahrávají pocitu nevyhraněné, rozpolcené identity – a ve volbě identity tak budou hrát roli nejen vztahy s rodiči, ale také postoj k jazyku, národnostní skupině nebo kultuře a tradicím každého z rodičů.

2. Soužití v jedné domácnosti

Výrazný vliv na to, jak budou mladí partneři společně komunikovat a jaký jazyk budou dále předávat dětem, mají v případě, že s nimi mladí žijí, také rodiče jednoho z partnerů, případně jiní členové, s nimiž sdílí domácnost. Ve zkoumaných rodinách se tento faktor objevil opakovaně a v různých kombinacích:

a) Čeští mladí žijí zpočátku s rodiči Chorvaty a chorvatština už zůstane jejich jazykem komunikace napořád, mezi partnery i následně s dětmi – většinou tuto skutečnost vysvětlují faktem, že bylo jednodušší a slušnější mluvit jazykem, kterému rozumí všichni v domě. Tato potřeba byla velice silná dokonce i v případě, kdy rodiče Chorvati nevyžadovali, aby se v jejich přítomnosti komunikovalo jen jazykem, kterému rozumí, anebo dokonce komunikaci v menšinovém jazyce přímo podporovali.

b) Mladí žijí s rodiči Čechy a posiluje se češství, a to i u chorvatského partnera, který česky nemluvil anebo mluvil špatně – ve výsledku to nemusí znamenat, že budou mladí společně komunikovat v menšinovém jazyce, ale chorvatský partner se naučí česky a bude nakloněn výchově dětí v menšinovém jazyce, jejich vzdělávání v české škole i zapojení do menšinového kulturního života.

c) Mladí žijí s rodiči Čechy a posiluje se češství, ale mladí mezi sebou stejně komunikují chorvatsky – potřeba udržet menšinový jazyk není výrazná anebo převažují jiné faktory.

3. Znalost jazyka a jazykové interference

Znalost více jazyků zpravidla způsobuje interference mezi těmito jazyky, na úrovni jednotlivce i celé skupiny. V případě menšinového a většinového jazyka bude mít většinový jazyk zpravidla výraznější vliv na menšinový než naopak. Znalost více jazyků je také většinou následována větší citlivostí vůči jazykům a nejistotou v správnost ve vyjadřování v daném jazyce. V případě menšinového jazyka je tato nejistota často způsobována i menšími možnostmi tohoto jazyka plnit nejrůznější funkce, úřední, administrativní, zpravodajskou a jiné, které vedou k nedostatečné znalosti daného jazyka.

Uvědomování si své nedostatečné jazykové kompetence, která vede k potížím ve vyjadřování, vede některé členy etnické skupiny k tomu, aby přestali daný jazyk užívat v některých oblastech života anebo v krajním případě zcela. Z důvodu vědomí vlastní neznalosti gramatických pravidel nejčastěji přestávají v menšinovém jazyce nejdříve psát. V pokročilejších případech asimilace přestávají i mluvit („neumím to říct na česky, na chorvácky je mě to lehcší“).

Na vědomí nedostatečné znalosti menšinového jazyka měla v několika rodinách vliv možnost sledovat televizní pořady v českém jazyce. V těchto rodinách byly jazykové kompetence jejích členů v českém jazyce na vyšší úrovni nežli v rodinách, které možnost sledovat českou televizi neměli, což bylo patrné především u dětí. S vyšší jazykovou kompetencí se pojí také vyšší sebevědomí ve vyjadřování a tím i větší chuť daný jazyk užívat.

V jedné ze zkoumaných rodin jsme se ale setkali i s případem, kdy členka menšinové skupiny přestala užívat menšinový jazyk, protože se uvědomovala, že menšinový jazyk ovlivňuje její vyjadřování v jazyce většinovém: takže proto, aby mluvila správně chorvatsky, bez vlivů češtiny (k čemuž jako učitelka na chorvatské škole cítila potřebu především z profesních důvodů), přestala češtinu užívat zcela.

4. Zaměstnání

Důležitost každého z jazyků, které ovládáme, v našem životě si často uvědomujeme až v okamžiku, kdy můžeme daný jazyk uplatnit a je nám k něčemu prospěšný. Jde o faktor ekonomický, který je často zdůrazňován při výuce světových jazyků, ale málokdy v případech menšinových jazyků, které mají často navíc podřadný status vůči jazyku většinovému.

V rodinách zapojených do výzkumu ale znalost menšinového jazyka, češtiny, v několika případech pomohla členům rodiny k získání zaměstnání, anebo se dokonce jako podmínka k získání zaměstnání objevil požadavek osvojení si menšinového jazyka u jedince z rodiny, v níž se už česky nemluvalo. Opakovaně pak získání zaměstnání, v němž jedinci měli možnost uplatnit češtinu, vedlo k tomu, že začali mluvit více česky i mimo zaměstnání – většinou to zdůvodňovali potřebou zlepšit své jazykové kompetence v daném jazyce.

V posledních letech také někteří mladí odjíždí do Česka na studia anebo ti, kterým se nedaří získat zaměstnání v Chorvatsku, odjíždí do Česka za prací. Znalost jazyka jim pak umožňuje nejen snazší získání pracovního místa, ale i snazší orientaci v novém místě a zapojení se do života společnosti.

5. Liberální výchova

Jedno z největších nebezpečí pro národnostní menšiny a setrvání jejich svébytnosti může představovat již výše zmíněný celospolečenský jev – liberálnost. Protože zatímco na jedné straně umožňuje liberální přístup svobodné rozhodování ve věcech důležitých i každodenních, na straně druhé, pokud si nebudeme dostatečně uvědomovat hodnotu prvků vlastní identity, začneme je ztrácet. Projevuje se to především ve výchově dětí, čili v přenášení hodnot, které jsou důležité pro setrvání národnostní menšiny na další generace.

I v české menšině v Chorvatsku se v poslední době setkáváme s názory rodičů, že není potřeba děti vyzývat k tomu, aby mluvily česky, můžeme dětem pouze nabídnout možnost si různé jazyky osvojit a je na nich, který jazyk si zvolí ke komunikaci. S tímto názorem se už nyní setkáváme i v některých českých školách v Chorvatsku, kde učitelé razí názor, že nemůžeme děti nutit mluvit česky, protože je to omezování jejich svobody. Protože ale v každodenních situacích většinou jednáme podle naučených vzorců, které si osvojujeme v průběhu dospívání, pokud si děti nezvyknou od počátku se spolu bavit česky, jen stěží budou tento zvyk v budoucnu měnit.

Jednotlivé zmíněné faktory nelze od sebe oddělovat, neboť se často doplňují, násobí, prolínají anebo působí protichůdně. Navíc na jednotlivce působí také další faktory, které ovlivňují změny v celé společnosti, např. industrializace/urbanizace, migrace do měst, rozvoj médií, politická dominace – všechny představují změny způsobu života skupiny, které mohou oslabovat sociální síť jejich členů. A udržení pevných vazeb uvnitř skupiny bývá většinou nejdůležitějším faktorem udržení etnické skupiny jako svébytné.

Představili jsme si některé z faktorů, které (kladně i záporně) působí na udržení českého jazyka v české menšině v Chorvatsku. Výzkumy potvrzují, že pro chorvatské krajanů je český jazyk jedním ze základních pilířů jejich etnické identity. Zároveň ale rozdíl při sčítání lidí mezi lidmi hlásícími se k češtví a lidmi, kteří označili češtinu za svůj mateřský jazyk (podle posledního sčítání v roce 2011 se k české národnosti hlásilo 9641 lidí, zatímco k češtině jako mateřskému jazyku jen 6292 lidí) ukazuje, že pro nemalou část krajanů mateřský jazyk není rozhodující a s češtvím se identifikují na základě svého původu, zapojení do činnosti českých spolků, na základě svého niterného rozhodnutí cítit se Čechem/Češkou anebo dalších příčin.

Přesto většina krajanů má zájem o to, aby se česky naučily také jejich děti a vnoučata, čili aby český jazyk a kulturu předali dalším generacím. Aby si menšina jazyk udržela jako funkční dorozumívací prostředek, je potřeba o něj pečovat, je nutné, aby ho členové komunity každodenně používali v nejrůznějších situacích, nejdůležitější je ale soukromá, mezilidská komunikace mezi členy komunity navzájem. Proto je důležité, aby si i mladí lidé zvykali mezi sebou mluvit česky a aby si uvědomovali hodnotu jazyka, který jim předávají jejich rodiče a prarodiče, neboť (slovy L. J. Watahomigie a A. Y. Yamamoto) „je potřeba přemýšlet o jazyku nejenom jako o akademickém předmětu, ale jako o hlavní a hnací síle celkového vývoje dítěte. Tudíž:

- Jazyk není „kompletní“, pokud jej lidé neužívají v běžném životě.
- Není kompletní, pokud se neužívá při komunikaci mezi lidmi.
- Není kompletní, pokud nám neumožňuje tvořivost a představivost.
- Není kompletní, pokud není prostředkem k poznávání životního prostředí a světa kolem nás a učení se toho, kdo jsme a kdo ne.

- Není kompletní, pokud nám nepomáhá uspokojovat fyzické, psychické a společenské potřeby.
- Není kompletní, pokud nám nepomáhá při změnách chování a myšlení ve vztahu k nám samým a k ostatním lidem.
- Není kompletní, pokud nám nezajišťuje prostředky v rámci interakcí a při vytváření a udržování vztahů s jinými lidmi.

Proto je třeba jasně stanovit, jak je třeba jazyk užívat, aby byl užitečný. Neučíme se tedy jazyk jenom jako akademický předmět; učíme se jej jako součást naší komplexní existence a jako základnu smysluplné existence.“ (dle Šatava 2009: 73-74)

Použitá literatura:

BLAŽEVIĆ, Branka – RONČEVIĆ, Marina – ŠEPIĆ, Tatjana: Etnicitet, identitet i jezik kao čimbenici očuvanja kulturnog naslijeđa naroda. In Granić, Jagoda (Eds): *Jezik i identitet*, Zagreb – Split, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku 2007, s. 51-59.

DUDOK, Miroslav: Pulzačné vektory enklávnej slovenčiny. In *Slovenčina v menšinovom prostredí*, Békešská Čaba, Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2004, s. 32-42.

JANÍKOVÁ, Věra: Učení a vyučování cizích jazyků a identita. *Pedagogická orientace*, 2016, roč. 26, č. 1, s. 24-50.

Jednota: <http://www.jednota.hr>

MEIßNER, F.-J. (2013). Sprachen kennen und können zwischen individuellen, nationalen und europäischen Identitätsangeboten. In E. Burwitz-Melr, F. G. Königs & C. Riemer (Eds.), *Identität und Fremdsprachenlernen* (s. 194-207). Tübingen: Narr Verlag.

SKUTNAB KANGAS, Tove: *Bilingvizam*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 1991.

ŠATAVA, Leoš: Jazyk a identita etnických menšin – možnosti zachování a revitalizace. *Svět literatury*, 2005, roč. XV, č. 32, s. 5-14.

ŠATAVA, Leoš: *Jazyk a identita etnických menšin – možnosti zachování a revitalizace*, Praha, Sociologické nakladatelství 2009.

TŮMA, Jiří: *Chorvatští Češi na Daruvarsku pohledem cizince*. Diplomová práce, obhájená v roce 2009 na FF Univerzity Pardubice.